

Tamu dan Pembangunan Luar Bandar di Sabah: Isu dan Prospek

Tamu and Rural Development in Sabah: Issue and Prospect

Flastilah Kurpong*, Ubong Imang
Fakulti Kemanusiaan, Seni dan Warisan, Universiti Malaysia Sabah,
88400 Kota Kinabalu, Sabah
*e-mel: flastilah91@yahoo.com

Abstrak

Tamu telah wujud di Sabah sebelum kedatangan penjajah. Ketika zaman penjajahan itu, tamu adalah tempat pertemuan penting bagi masyarakat tempatan untuk mendapat barangan keperluan harian mereka. Selari dengan kepesatan pembangunan semasa, peranan tamu dilihat lebih dari tempat pertemuan penduduk untuk mendapatkan barangan dan pelaksanaannya juga dilihat telah berubah. Justeru itu, artikel ini bertujuan untuk mengenalpasti isu-isu yang berkaitan dengan pembangunan dan prospek tamu dalam pembangunan luar bandar di negeri Sabah. Selain mengenal pasti isu yang wujud di tamu luar bandar, isu utama kajian ini adalah sejauh manakah tamu luar bandar memainkan peranan sebagai penggerak kepada pembangunan luar bandar. Perbincangan dalam artikel ini banyak berdasarkan kepada temu bual secara mendalam, pemerhatian di lapangan dan data sekunder yang diperolehi daripada jabatan kerajaan, jurnal, dan buku ilmiah. Hasil dapatan kajian mendapati bahawa terdapat pelbagai isu tempatan yang berkait dengan lokasi dan penglibatan penduduk tempatan dalam aktiviti tamu. Kajian ini juga mendapati bahawa kegiatan tamu di Sabah mempunyai prospek dalam menggerakkan pembangunan luar bandar di Sabah.

Kata Kunci pembangunan tamu luar bandar, isu, prospek

Abstract

Tamu in Sabah existed before the arrival of colonists. At that time, *tamu* is an important meeting place for local people to get their daily necessities. In line with the rapid current development, the role of *tamu* is seen far more than just a meeting place for local people to get their necessities and its implementation has changed. Hence, the purpose of this proposal is to assess issues related to the development of *tamu* in Sabah and the prospects in rural development in the country. In addition to identifying the issues that exist in the rural area, the main issues of this study is the extent of *tamu* prospect in rural development. The discussion is mostly based on in-depth interview, field observations and secondary data obtained from government departments, journals, and academic books. The obtained findings show that there is a range of issues related to the location and involvement of local people during *tamu*. The study also found that *tamu* in Sabah has a high prospect in developing the rural development in Sabah.

Keywords the *tamu*, rural development, issues, prospect

PENGENALAN

Strategi pembangunan di Malaysia telah mengalami pelbagai perubahan sejajar dengan perkembangan masa dan zaman (Mohd. Koharrudin, 2005). Pembangunan luar bandar semakin menjadi keutamaan bagi pembangunan sosioekonomi masyarakat luar bandar. Hal demikian kerana pembangunan pesat ekonomi negara khususnya di bandar menyebabkan jurang pembangunan bandar dan luar bandar menjadi lebih luas (Kementerian Kemajuan Luar Bandar dan Wilayah, 2010). Antara aktiviti yang mampu membangunkan sosioekonomi masyarakat luar bandar adalah aktiviti tamu di Sabah. Aktiviti tamu di Sabah khususnya di luar bandar menjadi salah satu kegiatan ekonomi yang mampu menggerakkan pembangunan sosioekonomi dan

meningkatkan kualiti hidup masyarakat luar bandar. Namun, selari dengan perkembangan semasa, peranan dan pelaksanaan tamu telah berubah.

Kualiti hidup penduduk Malaysia diukur berdasarkan akses kemudahan yang wujud di kawasan setempat masyarakat (Katiman, 2002). Berdasarkan Laporan Kualiti Hidup Malaysia (2011), komponen indeks kualiti hidup masyarakat Malaysia adalah diukur daripada pelbagai aspek seperti aspek pendidikan, pengangkutan dan komunikasi, perumahan, kebudayaan, pendapatan dan agihan, keselamatan awam, kesihatan, penyertaan sosial, alam sekitar, kehidupan keluarga, dan persekitaran kerja (Unit Perancang Ekonomi, 2011). Aktiviti tamu luar bandar di Sabah berperanan penting dalam membantu meningkatkan ekonomi masyarakat luar bandar khususnya para petani, penternak, nelayan dan juga usahawan yang terlibat dalam Industri Kecil dan Sederhana (IKS). Malah, tamu di Sabah juga berperanan penting sebagai tempat pertemuan antara pengeluar dan pengguna tanpa orang tengah bagi mendapatkan keperluan harian (Chong & Low, 2008).

Selari dengan kepesatan pembangunan semasa, peranan tamu dilihat lebih dari tempat pertemuan penduduk untuk mendapatkan barangan dan pelaksanaannya juga dilihat telah berubah. Tamu luar bandar kini dijadikan sebagai salah satu pemangkin kepada pembangunan sosioekonomi masyarakat luar bandar di Sabah. Selain luar bandar, tamu juga mula wujud di bandar dan pekan. Namun, tamu luar bandar tidak lepas daripada kewujudan isu tempatan atau lokal yang berkaitan dengan pembangunan tamu dan penglibatan masyarakat luar bandar dalam aktiviti tamu. Hal ini menimbulkan persoalan apakah isu-isu lokal yang berkaitan dengan pembangunan tamu dan apakah prospek tamu dalam pembangunan luar bandar di Sabah? Artikel ini bertujuan untuk mengenal pasti isu yang wujud dalam pelaksanaan tamu. Perbincangan dalam artikel ini juga merupakan usaha untuk mengenal pasti prospek tamu kepada pembangunan luar bandar di Sabah.

Terdapat beberapa kajian berkaitan dengan tamu di Sabah. Kajian mengenai sejarah tamu di Sabah pernah dilakukan oleh Josephine (1973) serta Chong dan Low (2008). Malah, Chong dan Low (2008) memperkenalkan beberapa tamu di Sabah dan jenis jualan yang terdapat di tamu tersebut. Selain itu, Foo, Mustafa, Ahmad Aldrie, Abdul Latiff, (2014) telah mengkaji mengenai faktor kelangsungan pasaran tumbuhan ubatan di tamu Pantai Barat Sabah. Manakala, Lawrence (2013) pula lebih cenderung mengkaji tamu luar bandar sebagai salah satu aktiviti pelancongan yang menarik di tamu Satok, Sarawak. Selain itu, Tina Rimmer (1991) dan Ismail et al. (2013) mengkaji tamu dalam konteks kesenian dan kebudayaan Sabah dalam bentuk lukisan. Berdasarkan sorotan kajian ini, kajian yang berkaitan dengan isu-isu yang wujud dalam pembangunan tamu dan prospek pembangunan tamu di Sabah masih kurang dijalankan. Kajian ini menjadi salah satu kajian yang boleh menyumbang kepada pengisian lompang penyelidikan dalam disiplin ilmu kajian tamu dalam bidang geografi manusia dan geografi ekonomi.

TAMU DAN MASYARAKAT LUAR BANDAR

Tamu wujud di Sabah, Brunei dan Sarawak sahaja (Abdul Rahman, 2000). Di Sabah, tamu luar bandar diadakan sekali atau dua kali seminggu di sesebuah tapak yang telah dipilih oleh masyarakat pada zaman dahulu atau oleh pihak kerajaan negeri. Tamu ini berbeza dengan pasar-pasar lain yang mempunyai gerai-gerai tetap dan peniaga yang profesional yang terdapat di pekan atau bandar kecil di Sabah. Namun, tamu dan pasar-pasar yang terdapat di Sabah seperti pasar tani, pasar tani mega, pasar malam, dan pasar karavan berada di bawah tanggungjawab Lembaga Pemasaran Persekutuan Malaysia (FAMA). Malah, peranan dan fungsi tamu dengan pasar-pasar ini mempunyai persamaan walaupun pelaksanaan yang berbeza.

'Tamu' merujuk kepada ruang terbuka yang merupakan medan pertemuan antara pengeluar-pengguna (Chong & Low, 2008). Malah perkataan 'tamu' di Sabah merujuk kepada 'tempat pertemuan'. Menurut Josephine (1973), dalam bahasa Melayu, 'tamu' merupakan 'pelawat' atau 'melawat'. Namun, di Sabah 'tamu' merupakan tempat pertemuan terutamanya tempat pertemuan untuk berniaga. Tamu menjadi satu medan bagi peniaga untuk menjual produk jualan pertanian, perikanan, dan produk bukan pertanian seperti

kraf tangan. Selain itu juga, tamu menjadi tempat pertemuan penting masyarakat untuk mendapatkan keperluan harian mereka. Malah, tamu juga membenarkan masyarakat untuk mendapatkan keperluan mereka melalui perdagangan tukar barang atau sistem barter (Peter Boon, 2011). Aktiviti tamu di Sabah merupakan satu amalan tradisi masyarakat Sabah yang terdapat di semua daerah dan beroperasi pada hari yang berbeza dan diadakan sekali atau dua kali dalam seminggu sahaja (Peter Boon, 2011).

Kewujudan tamu luar bandar di Sabah wujud sejak 100 tahun yang lalu sebelum kedatangan penjajah (Chong & Low, 2008). Pada ketika itu, tamu adalah tempat pertemuan penting bagi masyarakat tempatan untuk mendapatkan barangan keperluan harian. Tamu merupakan institusi budaya yang unik masyarakat luar bandar di Sabah sejak dahulu lagi sehingga sekarang (Ismail et al., 2013). Pada zaman dahulu, cara hidup tradisional masyarakat luar bandar Sabah telah mempengaruhi kegiatan tamu luar bandar di Sabah. Pada ketika itu, masyarakat Sabah hidup secara nomad dan menjalankan aktiviti seperti memburu, menangkap ikan, memungut hasil hutan seperti buah-buahan, pucuk sayuran dan ubat tradisional. Hasil daripada tangkapan buruan, tangkapan ikan dan pungutan hasil hutan, hasil itu dijual di satu kawasan ruang terbuka yang mana membenarkan peniaga berniaga dan menjalankan perdagangan secara pertukaran barang. Ruang itu dikenali sebagai tamu iaitu dikenali sebagai 'tempat pertemuan' antara pengeluar-pengguna tanpa orang tengah (Chong & Low, 2008).

Perubahan dari semasa ke semasa pada ketika itu menyebabkan segelintir masyarakat luar bandar Sabah mula menjalankan aktiviti pertanian, menternak haiwan dan menangkap ikan. Hasil lebihan produk pertanian dan penternakan menyebabkan masyarakat luar bandar cenderung untuk menjual hasil tersebut kepada masyarakat luar bandar di tamu luar bandar yang wujud pada ketika itu. Selain itu, kepelbagaian etnik yang mempunyai produk pertanian dan sumber dagangan yang berbeza juga menyebabkan perdagangan tukar barang atau juga dikenali sebagai sistem barter dilaksanakan di tamu luar bandar. Sebagai contoh, kaum Murut masih menanam padi bukit, kaum Kadazandusun pula menjalankan aktiviti pertanian, manakala kaum Melayu yang tinggal berdekatan dengan laut bekerja sebagai nelayan. Keperluan produk yang saling diperlukan oleh semua kaum menyebabkan pertukaran barang berlaku di tamu luar bandar dengan persetujuan antara kedua-dua pihak yang terlibat. Sebagai contoh, kaum Murut akan menukarkan padi bukit kepada peniaga kaum Melayu untuk mendapatkan garam atau ikan hasil tangkapan ikan laut. Pada awal abad ke 19, ketika ketibaan Eropah di Sabah, masyarakat Eropah mendapati bahawa perniagaan dan pertukaran produk hasil pertanian di sesebuah ruang sudah wujud di pantai Barat Sabah (Chong & Low, 2008).

Sejajar dengan perkembangan semasa, tamu kini wujud di luar bandar, pekan dan bandar. Malah, perubahan pelaksanaan juga semakin berubah sejajar dengan perkembangan semasa. Kebanyakan tamu di Sabah mempunyai gerai-gerai yang disediakan oleh kerajaan negeri. Namun, gerai-gerai ini kadangkala tidak mencukupi bagi masyarakat berniaga. Keadaan ini bergantung pada musim. Ketika musim buah-buahan, tamu di Sabah akan dipenuhi oleh masyarakat manakala pada ketika bukan musim buah-buahan, tamu tidak mempunyai peniaga. Ketidacukupan kemudahan peniaga untuk berniaga menyebabkan peniaga tamu akan berniaga di ruang terbuka seperti duduk di tepi jalan raya, kawasan terbuka secara berkelompok dan juga terdapat peniaga yang mendirikan kemudahan berniaga sendiri. Namun, perkara ini adalah unik dan sudah menjadi satu amalan bagi peniaga tamu di Sabah. Walau bagaimanapun, FAMA dan pihak majlis daerah di setiap daerah berusaha untuk memberikan ruang pasaran dengan mendirikan kemudahan-kemudahan seperti tapak kekal, kanopi, dan khidmat pembersihan kawasan tamu.

Tamu luar bandar pada masa kini semakin berkembang mengikut peredaran masa. Hampir semua tamu di Sabah menjual produk yang sama seperti sayur segar, buah-buahan, beras kampung, ubat tradisional, ayam kampung, daging, makanan yang dimasak, ikan segar dari laut dan sungai, kraf tangan, dan juga barangan kilang. Tamu pada masa kini juga sentiasa mendapat perhatian dan diawasi oleh pegawai penguat kuasa Jabatan Hidupan Liar dari semasa ke semasa bagi memastikan tiada peniaga yang menjual daging hidupan liar yang dilindungi (Chong & Low, 2008). Malah, pihak penguat kuasa majlis daerah bagi semua daerah turut sentiasa membuat rondaan bagi memastikan tiada peniaga yang menjual barangan terlarang kepada pengguna di tamu luar bandar Sabah. Selain itu juga, keperluan dan kepentingan wang oleh pihak

peniaga menyebabkan peniaga semakin kurang untuk mengamalkan sistem barter. Sistem barter sudah kurang diamalkan dalam aktiviti tamu namun masih ada segelintir peniaga yang mengamalkannya.

Malah, kini peniaga kecil juga mendapat khidmat daripada FAMA untuk memahami pasaran mereka, khususnya potensi pasaran produk di dalam dan luar negara bagi produk yang dijual (FAMA, 2015). Maklumat pasaran ini amat berguna kepada peniaga kerana peniaga mampu meramal harga dan tahap penerimaan sesuatu produk bagi membantu pengeluar dan pemasar merancang aktiviti perniagaan mereka dengan lebih berkesan.

LOKASI DAN METOD KAJIAN

Secara umumnya kajian ini digolongkan sebagai penelitian deskriptif yang memberikan gambaran dan penjelasan terhadap fenomena tamu luar bandar di Sabah. Tamu luar bandar di Sabah dijadikan rujukan perbincangan dalam artikel ini. Pemilihan tamu luar bandar ini dipilih berdasarkan peletakan tamu yang terletak di luar bandar dan menjadi tumpuan masyarakat luar bandar untuk berniaga dan berkunjung. Rajah 1 menunjukkan tamu-tamu luar bandar di luar bandar Sabah. Hampir semua daerah di Sabah mempunyai tamu yang tersendiri. Namun, bagi memahami situasi tamu luar bandar di Sabah, beberapa tamu luar bandar telah dipilih bagi mewakili kajian ini. Antara tamu luar bandar tersebut adalah tamu luar bandar di daerah Kota Belud, Sabah iaitu tamu Batu 10 dan tamu Simpangan, Pekan Nabal.

Rajah 1 Tamu luar bandar di Sabah

Kajian ini menggunakan penggunaan data primer dan data sekunder. Data primer didapati melalui kaedah temu bual secara separa berstruktur yang bertujuan untuk mendapatkan data yang diinginkan dan pemerhatian di lokasi kajian. Temu bual separa berstruktur ini merupakan gabungan temu bual berstruktur dan temu bual bukan berstruktur. Temu bual berstruktur telah dijalankan kepada pihak-pihak berwajib seperti Pengerusi Peniaga dan Penjaja Kecil Kota Belud, pihak Penguat kuasa Majlis Daerah Kota Belud (MDKB), pihak Percukaian MDKB manakala temu bual secara tidak berstruktur dijalankan kepada beberapa peniaga yang menjual dan pengunjung di tamu luar bandar. Temu bual ini bertujuan memberi gambaran secara jelas mengenai isu yang wujud dan juga prospek yang penting kepada pembangunan tamu di luar bandar. Pemerhatian di tamu luar bandar telah dilakukan untuk mengenal pasti isu-isu lokal yang wujud akibat pembangunan dan pelaksanaan tamu dan juga mengenal pasti sejauh manakah prospek tamu kepada pembangunan luar bandar di Sabah. Selain itu, pelbagai bahan rujukan penulisan pengkaji terdahulu telah

diperhalusi bagi memahami isu berkaitan dengan tamu dan juga mendalami prospek tamu kepada pembangunan luar bandar Sabah. Penulisan artikel ini juga menggunakan data sekunder yang diperoleh daripada jabatan kerajaan, jurnal, dan buku ilmiah.

DAPATAN KAJIAN DAN PERBINCANGAN

Artikel ini memberi fokus kepada isu lokal yang wujud di lokasi kajian tamu dan juga prospek tamu di negeri Sabah.

Isu-Isu Lokal Pembangunan Tamu Luar Bandar di Sabah

Berdasarkan data sekunder, pemerhatian dan temu bual bersama pihak berwajib, peniaga dan pengunjung, terdapat beberapa isu lokal pembangunan tamu di luar bandar Sabah telah dikenal pasti. Isu lokal tersebut adalah seperti berikut:

i. Lokasi Ruang Tamu Terpinggir

Tidak dapat dinafikan bahawa lokasi ruang tamu luar bandar terpinggir daripada kawasan yang strategik untuk memasarkan produk peniaga. Hal demikian kerana lokasi ruang tamu luar bandar terletak di luar bandar yang kurang dikunjungi oleh masyarakat bandar. Tamu-tamu luar bandar di Sabah cenderung dikunjungi oleh peniaga dan pengguna dari luar bandar sahaja kerana peletakan lokasi yang jauh dari pekan dan bandar. Malah, persaingan yang wujud antara kewujudan pasar-pasar mega dan pasar tani yang mempunyai fungsi dan peranan yang hampir sama dengan tamu luar bandar menyebabkan tamu luar bandar kurang dikunjungi oleh masyarakat bandar. Selain itu, keselesaan dan lokasi pasar moden yang strategik berbanding pasar tradisional menyebabkan pasar tradisional semakin kurang dikunjungi (Adri Poesoro, 2008). Antara contoh tamu luar bandar yang mempunyai peletakan lokasi tamu yang terpinggir adalah tamu Batu 10, Kota Belud. Tamu ini terletak di kawasan luar bandar yang jauh daripada pekan Kota Belud.

ii. Kekurangan Kemudahan dan Infrastruktur

Berdasarkan pemerhatian yang dilakukan di tamu-tamu luar bandar Sabah, hampir semua lokasi tamu kekurangan kemudahan dan infrastruktur. Berdasarkan pemerhatian yang dijalankan, isu yang paling dominan di kawasan tamu luar bandar adalah berkaitan dengan lokasi ruang aktiviti tamu. Lokasi ruang aktiviti tamu di kedua-dua kawasan kajian mempunyai masalah ruang meletak kenderaan yang terhad. Keadaan tapak meletak kenderaan yang terhad menyebabkan peniaga dan pengunjung meletakkan kenderaan secara sesuka hati di tepi jalan. Keadaan tempat meletak kenderaan yang terhad dan sesak itu menyebabkan kesesakan lalu lintas yang teruk di kawasan jalan raya. Hal demikian kerana jalan raya yang digunakan oleh peniaga dan pengunjung di tamu luar bandar untuk meletak kenderaan merupakan laluan utama kenderaan penduduk.

Sebagai contoh, masalah ini juga timbul di tamu Batu 10, Kota Belud. Menurut Duanis Koro (2015) yang merupakan penjual sayur, ruang untuk meletak kenderaan yang terhad di tamu Batu 10 menyebabkan kesesakan lalu lintas di kawasan tersebut khususnya pada awal pagi setiap hari jumaat. Menurutnya lagi, kenderaan peniaga yang besar seperti lori miliknya sering kali mengganggu lalu lintas. Atas dasar tanggung jawabnya, beliau terpaksa meletak kenderaannya jauh dari kawasan operasi tamu bagi mengelakkan kesesakan di kawasan ruang tamu. Setiap kali operasi tamu dijalankan pada hari jumaat di tamu Batu 10, Kota Belud, kenderaan yang diletakkan di tepi jalan mengganggu lalu

lintas yang ada. Laluan jalan raya di kawasan itu, merupakan laluan utama kenderaan penduduk kampung di kampung yang berhampiran untuk ke sekolah, pekan, dan bandar. Kesesakan ini menyebabkan ketidakselesaian pengguna jalan raya tersebut.

Tamu luar bandar juga mengalami masalah kekurangan kemudahan awam. Kemudahan awam sangat penting bagi menjamin kesejahteraan peniaga dan pengunjung di tamu luar bandar. Namun, berdasarkan pemerhatian, tamu luar bandar di Sabah seperti tamu Batu 10, tamu Simpangan Kota Belud, tamu Sikuati Kudat, dan tamu Goshen Kota Marudu masih mengalami kekurangan kemudahan dan infrastruktur. Hampir kesemua tamu luar bandar ini mempunyai kekurangan kemudahan yang hampir sama seperti kekurangan tong sampah, jalan tidak bertar, tempat meletak kenderaan, dan kemudahan berniaga seperti gerai kekal. Kekurangan kemudahan gerai kekal yang disediakan oleh pihak kerajaan negeri turut menyebabkan peniaga mengambil inisiatif untuk mendirikan gerai kekal sendiri. Namun, terdapat gerai yang dibina oleh pihak peniaga yang tidak diselenggarakan dengan baik dan sudah usang. Hal ini menimbulkan pemandangan yang tidak menarik di kawasan tamu luar bandar Sabah.

iii. *Ketidakseimbangan Ruang Penempatan Peniaga*

Isu penglibatan penduduk tempatan terhadap aktiviti tamu juga berlaku. Berdasarkan pemerhatian di tamu luar bandar khususnya tamu Kota Belud, iaitu tamu Simpangan dan Batu 10, para peniaga cenderung untuk berebut dan bersaing untuk mendapatkan tempat di kawasan laluan masuk tamu untuk mendapat perhatian daripada pembeli dan pengunjung tamu. Hal ini menyebabkan kawasan laluan masuk tamu agak sesak dan menyebabkan ketidakseimbangan ruang yang ada di tamu tersebut. Hal demikian kerana, peniaga hanya tertumpu di kawasan laluan masuk tamu dan mempunyai kurang peniaga di kawasan ruang tamu yang jauh dari laluan utama pengunjung. Menurut Siti Vizura (2015), yang merupakan pengunjung di tamu Batu 10, kesesakan di kawasan laluan masuk tamu menyebabkan ketidakselesaian pengunjung untuk membeli dan tawar-menawar dengan peniaga.

Malah, ketidakseimbangan penempatan peniaga berjual juga menyebabkan terdapat ruang kosong di kawasan tertentu tamu luar bandar. Hal ini menjejaskan pemandangan tamu kerana keadaan tamu yang kosong kerana peniaga hanya tertumpu di kawasan tertentu sahaja. Bainin (2015) yang merupakan Pengerusi Peniaga Kecil dan Penjaja Kota Belud, menyatakan bahawa walaupun terdapat gerai-gerai yang didirikan di kawasan tamu luar bandar, namun peniaga lebih cenderung untuk duduk di atas lantai dan berpanas semata-mata untuk mendapatkan tempat atau ruang di kawasan laluan pengunjung. Tidak dapat dinafikan bahawa hampir semua tamu luar bandar di Sabah mengalami situasi yang sama iaitu peniaga berebut untuk mendapatkan kawasan laluan utama pengunjung bagi mendapat perhatian pengguna serta mendapatkan keuntungan berdasarkan hasil jualan produk mereka.

iv. *Pencemaran Alam Sekitar*

Selain itu juga, isu alam sekitar juga timbul akibat pengurusan tamu yang kurang efisien. Pencemaran alam sekitar di tamu luar bandar khususnya pencemaran sampah sarap, tanah dan juga udara. Kajian pemerhatian yang dilakukan di tamu Batu 10 dan tamu Simpangan, Kota Belud mendapati bahawa pengurusan dan pembuangan sampah yang kurang cekap. Deviana Raden (2015), merupakan salah satu pengunjung di tamu Simpangan, Kota Belud menyatakan bahawa kekurangan tong sampah yang disediakan di sekitar tamu luar bandar tersebut menjadi alasan utama para pengunjung untuk membuang sampah sesuka hati di kawasan tamu luar bandar tersebut. Malah, Farell Zaitol (2015) yang juga merupakan pengunjung di tamu luar bandar Batu 10, Kota Belud menyatakan bahawa kesedaran sivik yang rendah dalam kalangan peniaga dan pembeli juga menjadi punca masalah lambakan sampah sarap di tamu. Menurutnya lagi, terdapat segelintir peniaga dan pengunjung yang sanggup membuang

sampah ke dalam longkang tamu tanpa menghiraukan kesannya yang akan menyebabkan longkang menjadi tersumbat dan berbau busuk terutamanya pada musim hujan.

Selain itu juga, berdasarkan temu bual bersama Marshid (2015) yang merupakan Ketua Penguat kuasa MDKB, isu yang turut wujud di tamu luar bandar Kota Belud, Sabah adalah terdapat longgokkan sampah-sarap dan sisa buangan di kawasan tapak perniagaan peniaga tamu selepas operasi tamu. Situasi ini mencemarkan kawasan persekitaran tamu luar bandar dan sekali gus menyebabkan pencemaran bau, tanah dan udara. Namun, berdasarkan temu bual bersama Kuliain Ginsos (2015) yang merupakan peniaga lada putih dan makanan tradisional kaum dusun, hanya segelintir sahaja peniaga yang mempunyai rasa tanggungjawab untuk menjaga kebersihan tamu tersebut selepas operasi. Malah, menurutnya lagi, kebanyakan peniaga menganggap bahawa tugas membersihkan kawasan tamu selepas operasi adalah dilaksanakan oleh MDKB. Hal ini sama dengan hasil kajian Mohd. Yusuf et al. (2010), bahawa masyarakat berfikir bahawa pihak berkuasa tempatan yang sepatutnya melaksanakan tanggungjawab menjaga kebersihan alam sekitar. Walau bagaimanapun, terdapat juga segelintir peniaga yang membersihkan tapak perniagaan mereka di tamu luar bandar selepas operasi tamu dijalankan.

Prospek Tamu dalam Pembangunan Luar Bandar

Selari dengan kepesatan pembangunan semasa, pelbagai perubahan yang wujud dalam pelaksanaan tamu luar bandar di Sabah. Sejalan dengan pembangunan semasa, FAMA sentiasa berusaha untuk menangani isu-isu yang wujud dalam tamu luar bandar di Sabah. Hal demikian kerana FAMA berpendapatan bahawa tamu luar bandar di Sabah mempunyai prospek dalam menggerakkan pembangunan luar bandar di Sabah. Prospek yang telah dikenal pasti merupakan potensi tamu luar bandar untuk menjadi pemangkin kepada pembangunan luar bandar kelak. Menyedari cabaran yang mungkin wujud menjelang pada tahun 2016, FAMA dan majlis daerah di setiap daerah di Sabah membuat perancangan yang strategik bagi meningkatkan kualiti tamu, pasar dan usahawan supaya memberikan manfaat kepada aktiviti tamu, para peniaga dan pengunjung di tamu di luar bandar (Mustaffi, 2015). Bagi menangani isu-isu yang wujud di tamu luar bandar, FAMA telah menggubal peraturan berkaitan dengan pemasaran pertanian. Tujuan pelaksanaan ini adalah untuk meningkatkan kecekapan dan keberkesanan pemasaran keluaran produk pertanian dan produk bukan pertanian supaya lebih berdaya saing dan berupaya mengekalkan pasaran sedia ada di tamu luar bandar atau meluaskan akses pasaran di dalam dan luar negara sejajar dengan perubahan perdagangan dunia (FAMA, 2015).

Berdasarkan rujukan sekunder, pemerhatian dan juga temu bual bersama pihak berwajib, peniaga dan pengunjung, tamu luar bandar mempunyai prospek bagi menggerakkan pembangunan luar bandar. Prospek ini adalah seperti yang berikut:

i. Menggerakkan Pembangunan Luar bandar

Tidak dapat dinafikan bahawa aktiviti tamu luar bandar berpotensi dalam meningkatkan dan menggerakkan pembangunan masyarakat luar bandar. Tamu luar bandar memegang peranan penting dalam menggerakkan kegiatan pembangunan sosioekonomi masyarakat di luar bandar. Bagi memastikan pasaran peniaga di tamu luar bandar sentiasa mendapat dikekalkan, pelbagai usaha yang dilakukan oleh FAMA dan majlis daerah di setiap daerah di Sabah jalankan kepada para peniaga di tamu luar bandar (Bainin, 2015). Menurut beliau, antara usaha yang dilakukan oleh persatuan ini adalah mengurangkan pergantungan pengeluaran kepada orang tengah, menggalakkan penyertaan kaum bumiputera terlibat dalam aktiviti pasaran tamu, menggalakkan petani menyertai bidang perniagaan di tamu dan juga meluaskan pasaran hasil pertanian dan bukan pertanian melalui aktiviti tamu yang diadakan pada hari yang berbeza di setiap daerah.

Berdasarkan temu bual dengan seorang pembuat kraf tangan yang mampu menghasilkan pelbagai jenis kraf tangan iaitu Luyah Sungkoling (2015), beliau menyatakan bahawa tamu luar bandar

di Kota Belud, Sabah memberikan peluang beliau untuk memasarkan hasil kraf tangan. Malah, menurutnya, beliau juga akan memasarkan hasil kraf tangannya ke tamu luar bandar dari satu tempat ke tempat lain mengikut hari-hari tamu yang diadakan di setiap daerah. Hasil daripada jualan kraf tangan yang menggalakkan di tamu luar bandar Kota Belud, Sabah, beliau dapat meningkatkan sumber ekonomi keluarganya. Oleh itu, melihat prospek tamu kepada peningkatan ekonomi masyarakat luar bandar, usaha untuk mengekalkan tamu luar bandar mendapat perhatian FAMA, MDKB dan Persatuan Peniaga Kecil dan Penjaja Kota Belud, Sabah (Bainin, 2015). Usaha yang dilakukan oleh pihak majlis daerah bagi memastikan kelangsungan peningkatan ekonomi masyarakat melalui aktiviti tamu luar bandar di Kota Belud, Sabah adalah dengan membenarkan semua peniaga atau pengeluar produk pertanian atau bukan pertanian untuk terlibat dalam perniagaan di tamu luar bandar.

ii. *Memberikan Peluang Pekerjaan kepada Masyarakat Luar Bandar*

Aktiviti tamu luar bandar turut memberikan peluang pekerjaan kepada masyarakat luar bandar. Pelbagai jenis perniagaan yang boleh dijalankan di tamu luar bandar. Sambutan yang menggalakkan daripada peniaga kecil-kecilan di tamu luar bandar menunjukkan usaha persatuan membantu masyarakat berjaya dilaksanakan (Borneo Post, 2011). Berdasarkan pemerhatian yang dijalankan, pada musim buah-buahan sepanjang bulan September sehingga Ogos 2015, kebanyakan masyarakat luar bandar berniaga buah-buahan di tamu luar bandar Sabah. Tamu merupakan ruang sosial dan ruang ekonomi yang sangat baik kepada masyarakat luar bandar. Bainin (2015), menyatakan bahawa tamu luar bandar di Sabah memberi pulangan yang lumayan hasil perniagaan kepada penduduk luar bandar kerana berniaga di tamu tidak mempunyai had atau sekatan jenis jualan kecuali jualan yang berbahaya.

Bagi mengukuhkan kehadiran peniaga tamu luar bandar di Sabah, terdapat daerah yang mewujudkan persatuan. Sebagai contoh, tamu tradisi Inanam. Menurut pengerusi persatuan tamu tradisi di Inanam, tujuan untuk mewujudkan persatuan tamu untuk tamu tradisi adalah bagi menggalakkan peniaga bumiputera bergiat dalam perniagaan (Berita Harian, 2003). Berdasarkan persatuan ini, semua golongan dan lapisan masyarakat digalakkan untuk mengambil peluang dalam bidang perniagaan di tamu luar bandar. Oleh itu, tamu luar bandar mempunyai potensi yang sangat besar bagi masyarakat luar bandar bagi peluang pekerjaan atau perniagaan dan sekali gus meningkatkan taraf hidup dan ekonomi masyarakat luar bandar.

Malah, pihak FAMA dan kerajaan negeri juga berusaha untuk meningkatkan kualiti sumber manusia di tamu luar bandar Sabah dengan memberikan pengetahuan dan peluang kemahiran dalam bidang perniagaan dalam bidang tamu luar bandar (FAMA, 2015). Usaha ini penting bagi memajukan sektor perikanan, penternakan, dan pertanian yang sudah sehati dengan kehidupan penduduk setempat di luar bandar. Tindakan mempelbagaikan sumber ekonomi penduduk setempat terutama dalam sektor pelancongan tamu luar bandar, keusahawanan, dan kraf tangan dapat menjana peluang pekerjaan baru dalam kalangan masyarakat luar bandar di Sabah.

iii. *Peningkatan Kebolehsampaian kepada Kemudahan dan Infrastruktur Luar Bandar*

Peningkatan akses kepada kemudahan infrastruktur di kawasan tamu luar bandar di Sabah dan perkhidmatan yang lebih bersepadu merupakan teras dalam perancangan majlis daerah di Sabah (Saiful Albi, 2015). Kewujudan pasaran luar bandar akan mewujudkan kemudahan perkhidmatan dan infrastruktur di kawasan pasaran (Vasanvada, 2014). Bagi mengatasi masalah kekurangan kemudahan dan infrastruktur di tamu luar bandar, pihak kerajaan negeri dan majlis daerah berusaha untuk meningkatkan kemudahan bagi peniaga dan pengunjung tamu luar bandar (Saiful Albi, 2015). Menurut Rusimah (2015) yang merupakan salah satu pengunjung tamu di Batu 10, Kota Belud, terdapat pelbagai usaha yang dilakukan oleh pihak kerajaan bagi memastikan keselesaan peniaga dan pengunjung di tamu

luar bandar tersebut. Menurutnya, antara usaha kerajaan negeri bagi meningkatkan kemudahan dan infrastruktur adalah dengan membina jambatan kereta yang menghubungkan jalan besar dengan tamu pada tahun 2013, pembaikan jalan raya yang menghala ke tamu, menyediakan kemudahan seperti gerai-gerai untuk para peniaga tamu, dan juga memasang lampu pencahayaan di kawasan tamu.

Berdasarkan usaha yang dilaksanakan oleh pihak kerajaan negeri dan majlis daerah di Sabah, dapat dilihat bahawa tamu luar bandar menjadi pemangkin kepada pembangunan sosioekonomi masyarakat luar bandar. Malah, usaha bagi meningkatkan kemudahan seperti jalan raya dan tempat meletak kenderaan di kawasan tamu luar bandar akan meluaskan rangkaian ke kawasan yang kurang membangun di kawasan luar bandar. Malah, melalui peningkatan akses kemudahan jalan raya ini akan menghubungkan kawasan tamu dengan kawasan luar bandar bagi merapatkan jurang luar bandar dengan bandar di Sabah. Selain menyediakan kemudahan jalan raya dan tempat meletak kenderaan serta perkhidmatan yang cekap akan diusahakan oleh pihak kerajaan negeri dan FAMA bagi meningkatkan keselamatan dan keselesaan para peniaga dan pengunjung tamu luar bandar di Sabah (Bainin, 2015). Keupayaan rangkaian kemudahan awam ini akan dipertingkatkan dari semasa ke semasa bagi memenuhi permintaan pengguna yang semakin bertambah di tamu luar bandar dan merangsang pertumbuhan ekonomi masyarakat luar bandar melalui pembangunan tamu luar bandar. Menurut Latuim Arid (2015) yang merupakan pengunjung tamu Batu 10, penyediaan kemudahan awam di tamu luar bandar akan menyokong aktiviti ekonomi dan secara tidak langsung meningkatkan kualiti hidup dan keselesaan masyarakat luar bandar.

iv. *Pengurusan Alam Sekitar*

Aspek alam sekitar juga diberikan penekanan dalam perancangan dan pelaksanaan di setiap majlis daerah di Sabah bagi memastikan pembangunan mampan yang akan dilakukan di tamu luar bandar Sabah. Menurut Bainin (2015), rungutan peniaga dan pengunjung tamu luar bandar di Kota Belud, Sabah dan peniaga di tamu-tamu luar bandar Sabah terhadap isu alam sekitar yang terjadi kesan daripada aktiviti tamu menjadi salah satu isu yang dibincangkan dalam pelaksanaan dan perancangan majlis daerah untuk mengatasi masalah ini. Pihak kerajaan negeri dan majlis daerah di Sabah sentiasa mempertingkatkan usaha untuk membendung masalah isu alam sekitar seperti masalah longgokan sampah selepas operasi tamu dijalankan. Namun, menurut Bainin (2015) lagi, usaha untuk mengatasi masalah pencemaran alam kesan daripada aktiviti tamu tidak akan dapat dilaksanakan dengan baik tanpa kerjasama daripada peniaga dan pengunjung.

Menurut Kimuah Botindal (2015), yang merupakan penjual sayur, terdapat peniaga yang mempunyai rasa bertanggungjawab untuk membersihkan kawasan tapak perniagaan namun terdapat juga segelintir peniaga yang tidak membersihkan tapak perniagaan sebelum meninggalkan tamu tersebut. Hal ini menyebabkan usaha untuk menjaga alam sekitar tidak dapat dilakukan secara optimum kerana kurang kerjasama daripada peniaga dan pengunjung lain. Namun, pihak kerajaan negeri dan majlis daerah di Sabah berusaha untuk mengatasi masalah ini dengan bantuan peniaga dan pengunjung untuk memastikan kebersihan dan keselesaan tamu luar bandar dapat dikekalkan.

Kepentingan menjaga alam pada masa kini semakin dititikberatkan oleh pihak penguasa tamu luar bandar. Sebagai contoh, MDKB berusaha untuk memastikan kebersihan tamu luar bandar di Kota Belud, Sabah terurus secara sistematik. Hal ini bertujuan untuk memastikan keadaan tamu luar bandar selesa, selamat, dan sekali gus mampu menarik ramai pelancong ke tamu luar bandar (Marshid, 2015). Berdasarkan komitmen yang ditunjukkan oleh majlis daerah di setiap daerah, dapat dilihat bahawa tamu luar bandar Sabah berpotensi sebagai satu kawasan dan aktiviti yang mempunyai tahap kebersihan yang memuaskan.

v. *Tamu Sebagai Pelancongan Luar Bandar*

Proses tawar menawar harga dan produk jualan pertanian yang segar mendorong masyarakat untuk terus berkunjung ke tamu luar bandar. Berbeza dengan pasaraya yang wujud, tawar menawar harga tidak wujud kerana harga sudah dilabel dengan harga. Proses tawar menawar tidak akan berlaku di pasaraya. Namun, perubahan masa menyebabkan kewujudan pasar-pasar lain dan pasar raya moden yang mempunyai persamaan fungsinya dengan tamu yang menyebabkan kewujudan persaingan tamu luar bandar dengan pasar raya moden. Namun, bagi memastikan kelangsungan tamu luar bandar, FAMA dan majlis daerah di setiap daerah merancang pelbagai aktiviti yang menarik seperti karnival, promosi produk jualan, dan mempromosikan tamu luar bandar sebagai salah satu aktiviti pelancongan luar bandar yang menarik (Saiful Albi, 2015). Tamu luar bandar mempunyai potensi menjadi tumpuan pelancong dari dalam dan luar negara. Hal demikian kerana tamu mempunyai keunikan yang tersendiri seperti menjual barangan seperti parang, gong, barangan kraf tangan, buah-buahan, sayuran segar dan pelbagai makanan tempatan dengan harga yang berpatutan (Utusan Borneo, 2013).

Malah menurut Ismail et al.(2013), tamu merupakan institusi budaya yang unik mewakili pasar tradisi dan terangkum kepelbagaian karakter dan budaya Sabah. Keharmoniannya kerap kali dimanifestasikan dalam bentuk yang lebih estetik. Tamu luar bandar merupakan salah satu identiti pelancongan Malaysia khususnya di Sabah yang menjadikan Sabah sebagai kunjungan para pelancong dari dalam dan luar negara. Lembaga Pelancongan Sabah telah dipertanggungjawabkan untuk mempromosikan tamu luar bandar di daerah Kota Belud, Sabah (Bainin, 2015). Keunikan tamu luar bandar yang masih mengamalkan perdagangan tukar barang juga menarik ramai peniaga dan pengunjung ke tamu untuk mendapatkan keperluan harian. Sesungguhnya tamu luar bandar memaparkan keunikan pelbagai kesenian, tradisi dan warisan budaya masyarakat setempat (Marshid, 2015). Hal ini memberikan gambaran mengenai kekayaan, keunikan dan keistimewaan kebudayaan masyarakat Sabah.

Ini merupakan salah satu daripada ciri-ciri istimewa serta keunikan peranan tamu di Sabah yang diwarisi sejak beberapa dekad yang lalu. Keunikan dan keistimewaan tamu luar bandar ini mendorong kepada salah satu faktor tarikan aktiviti pelancongan luar bandar di Sabah. Keunikannya bukan sahaja terdapat pada jenis barangan yang dijual malah kepelbagaian kaum, bangsa dan bahasa yang berhimpun. Selain berperanan sebagai mempamerkan barangan keluaran tempatan, tamu luar bandar Sabah juga menjadi muzium kebudayaan tradisional. Sebagai contoh, tamu luar bandar di Kota Belud, Sabah terdiri daripada pelbagai kaum iaitu masyarakat Bajau, Kadazandusun, Iranun, Ubian, Tionghua yang merupakan penduduk utama di daerah ini.

Tamu memaparkan satu warisan lama yang berharga untuk dikekalkan bagi generasi akan datang pada masa hadapan. Tamu luar bandar berpotensi dijadikan sebagai produk pelancongan menguntungkan terutamanya bagi masyarakat luar bandar. Walaupun kini, gaya moden dengan kewujudan pelbagai supermarket yang besar namun tamu mempunyai potensi yang sangat baik pada masa hadapan. Hal ini kerana pengunjung tamu mempunyai budaya yang ingin berkunjung dan berbelanja ke tamu luar bandar. Hal ini disebabkan oleh kos sara diri yang semakin meningkat menyebabkan pengunjung masih berkunjung di tamu. Menurut Saiful Albi (2015), tamu luar bandar sangat berpotensi sebagai salah satu kunjungan ulangan pengunjung luar dan dalam negara kerana mempunyai keunikan yang tersendiri.

vi. *Pusat Penyatuan*

Selain itu juga, tamu luar bandar juga merupakan pusat perpaduan dan penyatuan pelbagai etnik di Sabah. Menurut Regina Lim (2008), tamu merupakan tempat pertemuan yang penting kepada masyarakat dalam pelbagai etnik. Salah satu kepentingan tamu dan keunikan tamu ini adalah bukan

sahaja dilaksanakan oleh satu golongan kaum sahaja tetapi hampir kesemua suku kaum di Sabah. Hal ini menunjukkan kepada orang lain bahawa masyarakat Sabah hidup bersatu padu sesuai dengan visi kerajaan yang mana kemesraan terjalin menyumbang kepada keharmonian negara (Utusan Borneo, 2013). Malah, berdasarkan pemerhatian, terdapat pelbagai bahasa dan dialek yang digunakan oleh peniaga dan pengunjung semasa operasi tamu dijalankan. Menurut Theresa Gotom (2015) yang merupakan peniaga kraf tangan di tamu Simpangan Kota Belud, peniaga dan pengunjung sudah boleh berbahasa dalam pelbagai dialek dan bahasa semasa tawar-menawar di tamu Simpangan, Pekan Nabal.

Memang tidak dinafikan bahawa sejak dahulu lagi tamu-tamu di Sabah berperanan sebagai pusat komunikasi yang amat berkesan dalam mewujudkan perpaduan dan persefahaman semua kaum di Sabah. Bermula dengan aktiviti perdagangan tukar barang atau sistem barter trade, persahabatan dan pergaulan telah berjaya membentuk satu gabungan masyarakat berbilang kaum yang saling memahami dan bantu-membantu antara satu sama lain (Musa Aman, 2007). Berdasarkan cabaran isu perkauman yang semakin meruncing pada masa kini, tamu luar bandar di Sabah sangat berperanan bagi memupuk keharmonian pelbagai kaum dan etnik di Sabah. Malah, kemesraan peniaga terhadap pengunjung juga secara tidak langsung memupuk keharmonian masyarakat luar bandar di Sabah.

KESIMPULAN

Secara keseluruhannya, tamu luar bandar tidak lari daripada kewujudan pelbagai isu lokal. Antara isu yang telah dikenal pasti dalam kajian ini adalah lokasi ruang tamu yang terpinggir, kekurangan kemudahan dan infrastruktur, ketidakseimbangan ruang penempatan peniaga di tamu luar bandar dan juga pencemaran alam sekitar. Namun, usaha pihak kerajaan negeri, FAMA dan majlis daerah dalam semua daerah di Sabah dalam menangani isu lokal yang wujud membantu pembangunan sosioekonomi masyarakat luar bandar. Hal demikian kerana tamu luar bandar mempunyai prospek kepada pembangunan luar bandar di kawasan sekitar tamu. Antara prospek yang dikenal pasti dalam kajian ini adalah tamu berperanan sebagai menggerakkan pembangunan luar bandar, memberikan peluang pekerjaan kepada masyarakat luar bandar, meningkatkan kebolehsampaian kepada kemudahan dan infrastruktur luar bandar, pengurusan alam sekitar yang lebih baik, pelancongan luar bandar, dan juga sebagai pusat penyatuan masyarakat berbilang kaum di Sabah.

Tamu luar bandar di Sabah perlu diperkasakan secara lebih holistik, seimbang dan tersusun supaya mampu ditransformasikan menjadi sebuah sektor tamu luar bandar yang ekonominya berdaya maju, berdaya saing dan berdaya tahan. Hal demikian kerana tamu luar bandar mempunyai prospek bagi pembangunan ekonomi di luar bandar Sabah. Bagi memastikan teras ekonomi dapat dilaksanakan dengan berkesan, setiap isu dan cabaran perlu ditangani dengan strategi dan program yang berkesan. Bagi menjamin keberhasilan dan manfaat tamu luar bandar dapat dimaksimumkan, pihak kerajaan dan peniaga serta pengunjung perlu berganding bahu bagi memastikan semua isu yang wujud dapat ditangani dengan baik.

Malah, pembangunan keusahawanan di tamu luar bandar juga perlu diperkukuhkan selaras dengan perubahan dalam persekitaran dunia perniagaan masa kini yang semakin mencabar. Keberhasilan yang wujud akan mendorong kepada faktor tarikan pelancong dalam dan luar untuk mengunjungi tamu luar bandar di Sabah. Oleh itu, tamu luar bandar perlu dikekalkan kerana mempunyai prospek dan masa depan yang mampu menggerakkan pembangunan masyarakat luar bandar. Prospek tamu luar bandar di Sabah sangat penting dalam menggerakkan pembangunan luar bandar. Selain itu juga, tamu sangat penting dalam menjamin kelangsungan perpaduan dan penyatuan pelbagai etnik di Sabah. Malah, masa depan pelancongan luar bandar berasaskan tamu luar bandar mempunyai potensi yang sangat besar kepada negeri Sabah.

RUJUKAN

- Abdul Rahman, E. (2000). *Negara, pasaran dan permodenan Malaysia*. Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Adri Poesoro. (2008). Dampak supermarket terhadap keberadaan pasar tradisional di Daerah Perkotaan di Indonesia. *Jurnal Bisnis dan Ekonomi Politik*. 9 (2), 71-83.
- Berita Harian. (2003). 150 *Nikmati faedah berniaga di tamu tradisi Inanam*. 11 Jun 2003.
- Berita Harian. (2014). *Pertahan warisan*. 21 Oktober 2014.
- Chong Han San & Low Ai Fuah. (2008). *The tamu native market*. Kota Kinabalu: OPUS.
- FAMA. (2015). Pengenalan Peraturan GPL.
- Foo, J., Mustafa, O. Ahmad Aldrie, A., Abdul Latiff, M.A. (2014). Faktor kelangsungan pasaran tumbuhan ubatan di tamu Pantai Barat Sabah. Satu tinjauan awal. *Malaysian Journal of Society and Space (GEOGRAFIA)*, 10 (2), 115-126.
- Ismail, I. (Ed.). (2013). *Kumpulan esei menongkah arus pelukis veteran Sabah*. Kuala Lumpur: Perpustakaan Sabah.
- Josephine, B.B. (1973). *Sabah Tamus*. Kuching, Borneo Literature Bureau.
- Katiman, R. (2002). *Prinsip asas persekitaran manusia*. Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Kementerian Kemajuan Luar Bandar dan Wilayah. (2010). *Pelan induk pembangunan luar bandar*. Putrajaya: Kementerian Kemajuan Luar Bandar dan Wilayah.
- Lawrence, L. (2013). Medan niaga Satok. *Utusan Sarawak*, 18.
- Mohd Koharuddin, M.B. (2005). Pembangunan luar bandar di Malaysia: Gerakan Desa Wawasan (GDW) sebagai mekanisma pembangunan masyarakat luar bandar. *Jurnal Teknologi*. 42 (E): 31-48.
- Mohd. Yusof, A. et. al.. (2010). Kesedaran dan sikap komuniti dalam pengurusan persekitaran di Wilayah Iskandar, Johor. *Jurnal Melayu*. 5, 71-86.
- Musa, A. (2007). Ucapan perasmian tamu besar Kota Belud, Sabah. Diperoleh daripada <http://www.sabah.gov.my/press/docs/2007001054.htm>, (29 Ogos 2015).
- Peter Boon (2011). Poor business takes its toll on 'tamu' traders. The Borneo Post.
- Regina Lim. (2008). *Federal-State Relations in Sabah, Malaysia*. Singapore: Institute of Southeast Asia.
- Tina Rimmer. (1991). *The Tampaluri Tamu – A Sabah Market*. Kota Kinabalu: The Sabah Society.
- Unit Perancang Ekonomi. (2011). *Kualiti Hidup Malaysia 2011*. Putrajaya: Unit Perancang Ekonomi Jabatan Perdana Menteri.
- Utusan Borneo. (2013). Himpunan Keaneka-an. (9 April 2013).
- Vasavada, J.K. (2014). A study on rural market in India: opportunities and challenges. *Indian Journal of Research*. Volume 3 (3), 72-73.

Temu bual

- Bainin, S. (2015). Temubual, 38 tahun. Majlis Daerah Kota Belud, Sabah. Pengerusi Peniaga Kecil dan Penjaja, Kota Belud. (12 Ogos 2015).
- Deviana Raden. (2015). Temubual, 25 tahun. Tamu Simpangan, Kota Belud, Sabah. Pengunjung. (15 Ogos 2015).
- Duanis Koro. (2015). Temubual, 46 tahun. Tamu Batu 10, Kota Belud, Sabah. Peniaga Sayur. (15 Ogos 2015).
- Farell Zaitol. (2015). Temubual, 24 tahun. Tamu Batu 10, Kota Belud, Sabah. Pengunjung. (14 Ogos 2015).
- Kimuah Botindal. (2015). Temubual, 56 tahun. Tamu Batu 10, Kota Belud, Sabah. Penjual Sayur. (14 Ogos 2015).
- Kuliam Ginsos. (2015). Temubual, 54 tahun. Tamu Batu 10. Peniaga Lada Putih dan Makanan Tempatan. (14 Ogos 2015).
- Latuim Arid. (2015). Temubual, 46 tahun. Tamu Batu 10, Kota Belud, Sabah. Pengunjung. (15 Ogos 2015).
- Luyah Sungkoling. (2015). Temubual, 50 tahun. Tamu Batu 10, Kota Belud, Sabah. Peniaga Kraftangan. (15 Ogos 2015).
- Marshid Mohd Salleh. (2015). Temubual, 52 tahun. Majlis Daerah Kota Belud. Ketua Penguasa Majlis Daerah Kota Belud. (12 Ogos 2015).
- Mustaffi Murajim. (2015). Temubual, 52 tahun. Majlis Daerah Kota Belud, Sabah. Pihak Percukaian Majlis Daerah Kota Belud. (12 Ogos 2015).
- Rusimah Saminding. (2015). Temubual, 45 tahun. Tamu Batu 10, Kota Belud, Sabah. Pengunjung. (15 Ogos 2015).
- Saiful Albi Siban Suhor. (2015). Temubual, 35 tahun. Pihak Majlis Daerah Kota Belud. Penguat kuasa Majlis Daerah Kota Belud. (12 Ogos 2015).

- Siti Vizura Sali. (2015). Temubual, 25 tahun. Tamu Simpangan, Kota Belud, Sabah. Pengunjung. (13 Ogos 2015).
Theresa Gotom. (2015). Temubual, 47 tahun. Tamu Simpangan Kota Belud, Sabah. Peniaga Kraf tangan. (13 Ogos 2015).